

بررسی تاثیر فضای مجازی بر هویت دینی دختران نوجوان

مریم امیریان^۱

چکیده

در سال های اخیر فضای مجازی تأثیرات بالقوه و همچنین بالفعلی بر مفاهیم زندگی انسان گذاشته است. به طوری که کاربران آن، سمت و سوی فکری و حتی علایق خود را در راستای آن فضا قرار می دهند. مفهوم هویت در این برهه هم متأثر از این فضا می باشد. هویت، ریشه ای عمیق در افراد، اشیاء و مکان ها دارد ولی فضای مجازی فاقد اصالت حقیقی است به همین دلیل کاربران خود را به مجازی بودن تشویق می کند و این خود سبب اسقاط اصالت و حقیقت از مفهوم هویت می شود. از سوی دیگر تحولاتی که طی دهه های اخیر در جهان رخ داده است، فرصتهایی را برای افزایش این تأثیرگذاری فراهم کرده است.

پژوهش حاضر با هدف کلی آگاهی از رابطه میان استفاده از شبکه های اجتماعی مجازی و تأثیر آن بر هویت دختران نوجوان انجام شده است. یافته ها نشان می دهد که شبکه های اجتماعی بر رفتارهای شرعی تاحدی تأثیرگذار است و به دلیل وجود بمباران اطلاعاتی و وجود منابع موثق و غیر موثق در فضای مجازی، افراد به خصوص نوجوانان دچار لغزش فکری شده و از آنجایی که این لغزش از اقتضائات رفتاری این دوره ی سنی می باشد قطعاً بر هویت این قشر تأثیر خواهد گذاشت.

واژگان کلیدی: فضای مجازی، هویت دینی، اینترنت، دختران نوجوان.

۱ - طلبه سطح دو حوزه علمیه عصمتیه، شهرستان سمنان.

پیشرفت غیر قابل باور رسانه های نوین ارتباطی در قرن اخیر، سبب دگرگونی ابعاد مختلف زندگی اجتماعی شده است. وسعت این تغییرات به گونه ای است که مفاهیم و ارزش ها از آن تأثیر گرفته است و هر زمان شکل تازه ای از خود نشان می دهد. از ویژگی های آشکار این رسانه ها غیر حقیقی بودن و چند وجهی بودن آن است و منحصر نبودن آن باعث شده تا مورد استفاده تمامی اقشار جامعه از پیر و جوان، خرد و کلان، بی سواد و باسواد، و ... قرار گیرد.

اینترنت در بین رسانه های ارتباط جمعی از بیشترین درجه اهمیت و تأثیر گذاری برخوردار است و از بین تمام امکاناتی که در آن موجود است، شبکه های مجازی اجتماعی با سرعت فوق العاده ای رو به گسترش است. پایگاه های مجازی، فضایی جذاب و متنوع را برای ارتباط شبکه ای در فضای مجازی میان کاربران اینترنت و عمدتاً از نسل جوان فراهم آورده و در مدت زمانی کوتاه، به سرعت رشد کرده اند. مهم ترین تحریک کننده های مداوم فعالیت کاربران در فضای مجازی، عدم شناسایی هویت فرد، آزاد بودن در انتخاب، رد و بدل کردن احساسات بی قاعده، مشارکت در هر جمعی و ... می باشد.

در جامعه ما نیز با وجود اینکه شبکه های اجتماعی پرمخاطب از جمله توئیتر، فیس بوک و تلگرام با مسئله فیلترینگ مواجه هستند؛ اما درعین حال استقبال کاربران از شبکه های اجتماعی چون واتساپ و اینستاگرام روند چشمگیری دارد و حتی با استفاده از فیلتر شکن ها هنوز شبکه اجتماعی چون توئیتر و تلگرام پرمخاطب هستند. گزارش کمیسیون فناوری اطلاعات و ارتباطات اتاق ایران نشان می دهد که از جمعیت حدود ۸۴ میلیون نفری ایران، حدود ۵۹ میلیون کاربر اینترنت بوده و حدود ۳۳ میلیون کاربر ایرانی در شبکه های اجتماعی وجود دارد که در مقایسه با مدت مشابه در سال ۲۰۱۹ در حدود ۲/۵ درصد رشد داشته است.^۱

بنابراین شبکه های اجتماعی از طرفی به عنوان یکی از شکل های رسانه های اجتماعی، امکانات ارتباطی چشمگیری برای کاربران خود فراهم کرده است و در مشارکت شهروندان در برخی فرایندها تأثیر گذار بوده است؛ از طرفی دیگر، این شبکه ها با آسیب های جمعی مانند حریم خصوصی، کپی رایت، اعتیاد مجازی، سوءاستفاده از کودکان، سرقت اطلاعات و هویت و مواردی از این قبیل مواجه بوده است. همچنین این شبکه ها بر ارتباطات سیاسی نیز تأثیر گذار بوده است. پس مسائل و آسیب های اجتماعی ناشی از استفاده از این رسانه

۱ - محمدرضا طلائی، رشد ۲/۵ درصدی تعداد کاربران شبکه های اجتماعی در ایران، خبرگزاری اقتصادآنلاین، ۱۳۹۹، ص ۱۹.

ها را می توان از زوایای مختلفی بررسی کرد که بخش عمده آن گریبانگیر زنان جامعه (یعنی نیمی از جمعیت کشور) است؛ بنابراین، توجه به زنان به عنوان ایفاگران نقش های تربیتی در کانون خانواده و جامعه اولویت ویژه دارد و بیش از پیش می بایست در مرکز توجهات اجتماعی و فرهنگی قرار گیرند.

۱- مفهوم هویت دینی

هویت دینی عبارت است از میزان شناخت فرد از تعلق و ارتباطش نسبت به دینی خاص و پیامدهای ارزشی مثبتی که فرد برای این تعلق و ارتباط قائل است و بالاخره احساسات خاص فرد نسبت به دیگرانی که مثل او رابطه ای مشابه نسبت به آن دین دارند.^۱

هویت دارای لایه ها و سطوح مختلفی می باشد که یکی از عملی ترین گونه های لایه بندی هویتی، بحث هویت در سطوح دو گانه هویت فردی یا شخصی و اجتماعی است.^۲

بدین ترتیب:

الف- هویت شخصی: بنیادی ترین و نخستین آگاهی هویتی انسان، شناخت خویش بر اساس رابطه با خانواده و جنسیت است. بنابراین هویت شخصی به رابطه میان فرد با خانواده و خویشاوندان و در درجه دوم به جنسیت خود بر می گردد. این نخستین و رایج ترین سطح هویتی در جامعه بشری است. بدین ترتیب هویت شخصی از گونا گونی برخوردار نیست و فرد دارای تنها یک هویت خانوادگی و یک هویت جنسیتی (زن یا مرد) است.^۳

ب- هویت اجتماعی: هویت اجتماعی به واقع دومین مرحله شناختی و عمل هویتی است. برخلاف سطح نخست، سطح دوم هویت یعنی هویت اجتماعی دارای گونا گونی بسیاری است. در این مرحله انسان با لایه های دیگر هویتی نظیر محله، شهر، کانون آموزشی و گونه های دیگر همچون قومیت، مذهب و ملیت آشنا می شود. در تعریف هویت اجتماعی می توان گفت: هویت جمعی به طور عمده به انتساب یا عضویت فرد به یک جمع یا

۱ - علی باقری دولت آبادی و فرج الله زارعیان جهرمی، تأثیر فضای مجازی بر هویت و همبستگی ملی، فصلنامه مطالعات

راهبردی بسیج، سال شانزدهم، شماره ۶۰، ۱۳۹۲، ص ۱۵۵.

۲ - حمید احمدی، هویت ملی ایرانی؛ بنیادها، چالش ها و بایسته ها، نامه پژوهش فرهنگی، سال هفتم، شماره ۶، ۱۳۸۲، ص ۷.

۳ - همان، ص ۸.

گروه و در نتیجه شباهت او با سایر اعضای جمع مربوط می‌شود.^۱ به این ترتیب اگر اعضای گروه روی معانی رفتارها به توافق و برداشت های مشترک نرسند؛ نمی توانند هویت های گروهی مطلوب خویش را ایجاد نمایند.^۲

یکی از ابعاد و لایه های هویت جمعی، هویت دینی می باشد. در بحث هویت دینی، برخورداری از دین و آموزه های دینی مشترک در جامعه مورد توجه قرار می گیرد. در واقع می توان گفت که هویت دینی، فلسفه زندگی و حیات فرد را شکل می دهد. به عبارت دیگر؛ انسانی که دارای هویت دینی و مذهبی است، بقاء و دوام خود را در اجرای احکامی می بیند که مذهب بر آن تأکید دارد.^۳ لذا باید خاطرنشان کرد که علیرغم شدت یافتن فرایندهای توسعه و نوسازی و جوامع کنونی، دین همچنان در تمام ابعاد خود به عنوان منبع مهم هویت و معنابخشی در جهان متجدد به شمار می رود.^۴

به طور کلی هویت دینی به معنای احساس تعلق و تعهد فرد نسبت به باورها، احکام و ارزش های دینی است. هویت دینی به عنوان هویت جمعی متضمن آن سطح از دینداری است که با مای جمعی یا همان اجتماع دینی یا امت مقارنت دارد.^۵ علاوه بر این، هویت دینی از دیدگاه روانشناختی به رابطه آدمی با دین و عوامل آن، میزان تعلق و گرایش های فرد بر حول ارزش ها و موازین دینی و چگونگی تأثیر آنها در زندگی او در نظر گرفته شده است که دارای ابعادی همچون: رابطه فرد با خویشتن، رابطه فرد با خدا، رابطه فرد با جهان هستی، رابطه فرد با جامعه است.^۶

۱ - امید قادرزاده و هیرش قادرزاده، بازنمایی هویت ملی در نشریات دانشجویی (بررسی موردی: نشریات دانشجویی دانشگاه شاهد)، تهران: موسسه مطالعات ملی، فصلنامه مطالعات ملی، ویژه نامه، شماره ۱، ص ۱۲۸.

۲ - ناصر باهنر و طاهره جعفری کیزدان، تلویزیون و تأثیرات کاشتی آن بر هویت فرهنگی ایرانیان، فصلنامه تحقیقات فرهنگی، دوره سوم، شماره ۴، ۱۳۸۹، ص ۱۳۲.

۳ - محسن نیازی و اعظم ولایتی، نقش برنامه های دینی تلویزیون در هویت دینی (مورد مطالعه: شهروندان شهر اصفهان در سال ۱۳۹۰)، فصلنامه مطالعات توسعه اجتماعی - فرهنگی، سال اول، شماره اول، ص ۱۳۹.

۴ - حکیمه السادات شریف زاده و همکاران، بررسی نقش استفاده از فناوریهای نوین (اینترنت و ماهواره) بر هویت دینی دانش آموزان، پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، سال بیست و دوم، دور جدید، شماره ۲۳، ۱۳۹۳، ص ۱۰۷.

۵ - بهزاد دوران، هویت، رویکردها، نظریه ها در مبانی نظری هویت و بحران، به اهتمام علی اکبر علیخانی، تهران: پژوهشکده علوم انسانی و اجتماعی، جهاد دانشگاهی، ۱۳۸۸، ص ۸۴.

۶ - حسن بختیاری و حسن فرخی، بررسی رابطه برنامه های شبکه های ماهواره ای تلویزیونی و هویت دینی جوانان، پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، سال بیستم، دوره جدید، شماره ۱۵، ۱۳۹۱، ص ۶۲.

۲- مفهوم فضای مجازی و اینترنت

فضای مجازی، مفهومی است که با اینترنت ارتباط دارد، اما با آن یکی نیست. ارتباطات مجازی قبل از اینترنت شروع شد و بعدها این ارتباطات و تعاملات در اینترنت ادامه یافت. محیط مجازی همچون لایه ای بر محیط واقعی قرار می گیرد، بدون آنکه با آن درگیر شود. ورود به محیط مجازی همچون سفر به منطق های غیر واقعی است که از داده های انفورماتیکی ذخیره شده در کامپیوتر زاده شده است. محیط مجازی در معنی لغت شناسانه این واژه، حالتی نا کجا آباد دارد، چرا که بی مکان است. بدین ترتیب، تجربه ای چند بعدی است که کاملاً

یا به طور نسبی از طریق کامپیوتر خلق می شود و هر استفاده کننده ای می تواند از طریق ادراک وجود یا هویت آن را تایید نماید. برخی ویژگی های این جهان مجازی عبارتند از: ۱- بی مکانی ۲- فرا زمانی ۳- صنعتی بودن محض ۴- عدم محدودیت به قوانین مدنی متکی بر دولت- ملت ها ۵- از معرفت شناسی تغییر شکل یافته پسامدرن برخوردار بودن ۶- قابل دسترسی بودن به طور همزمان ۷- روی فضا بودن و برخورداری از فضاهای فرهنگی، اعتقادی، اقتصادی و سیاسی جدید.^۱

فضای مجازی اینترنت را می توان به سرزمینی مجازی دارای زندگیهای مجازی و جوامع مجازی تشبیه کرد؛ چرا که در این فضا زندگی ها و جوامع با همان درجه از واقعیت فیزیکی جامعه های واقعی وجود ندارند. با حضور فضای سایبرنتیک، مجاز جایگزین واقعیت می شود و چنین فضایی به این جهت، مجازی نامیده می شود که حضور قابل لمس فیزیکی با واقعیت فیزیکی ندارد، بلکه فقط در جهان الکترونیک، تکنولوژیهای ارتباطی، انعکاسی انتزاعی دارد. این فضا قابلیت انتقال سریع و آنی داده ها را امکانپذیر می نماید و در حقیقت فاصله های جغرافیایی و زمانی موجود را از میان می برد.^۲

اینترنت وسیله ای ارتباطی و فضای سایبرنتیک محیطی است که امکان تولید فضا را برای کسانی که به صورت مادی در قالبی اجتماعی- فرهنگی قادر به ایجاد فضایی تعاملی نبوده و یا در تولید و ساخت آن با مشکل

۱ - سعید رضا عاملی، دو جهانی شدن ها و آینده جهان، نامه علوم اجتماعی، تهران: دانشگاه تهران، دانشکده علوم اجتماعی، ۱۳۸۲.

۲ - منوچهر محسنی، جامعه شناسی جامعه اطلاعاتی، تهران: نشر دیدار، ۱۳۸۰، ص ۷۲.

ارتباط با دیگران و به خصوص جنس مخالف پپردازند. این ارتباطات از طریق شبکه‌های اجتماعی انجام می‌شود و پس از مدتی به ملاقات حضوری می‌انجامد. این روابط به مرور زمان به وابستگی‌های عاشقانه تبدیل می‌شود و متأسفانه در اغلب این موارد، افراد با انگیزه‌های متفاوتی وارد ارتباط می‌شوند که عواقب سوء آن متوجه دختران خواهد بود.

۲-۵ هزینه‌نگاری در شبکه‌های اجتماعی

یکی از مهم‌ترین خطرات شبکه‌های اجتماعی برای نوجوانان به‌خصوص دختران بازدید از کانال‌ها و صفحات مستهجن و مطالعه هزینه‌نگاری‌هایی است که به راحتی در دسترس آن‌ها قرار می‌گیرد. این خطر ممکن است به بروز بیماری‌های روانی و بلوغ زودرس و حتی آزارهای جنسی ختم شود و باعث به وجود آمدن نگرانی در میان دختران شود.^۱

۶- نقش زنان در خانواده و تأثیر فضای مجازی بر این نقش

زنان به لحاظ نقشی که در خانواده دارند، به ویژه نقش مادری، در فرزندپروری و جامعه‌پذیری نسل آینده و از این طریق بر شکل‌گیری هویت این نسل تأثیرگذارند. از سوی دیگر تحولاتی که طی دهه‌های اخیر در جهان رخ داده است، فرصتهایی را برای افزایش این تأثیرگذاری فراهم کرده است. افزایش سرمایه فرهنگی و اقتصادی همچون سطح تحصیلات، مشارکت در امور اقتصادی و درآمدزا، استفاده از فرصت‌های شغلی و آموزشی از جمله مواردی است که بسترساز توسعه موقعیت زنان در سطح جامعه بوده، ارزشها، هنجارها و اعتقادات سنتی آنها را در مسیر ایجاد دنیای مدرن، متحول ساخته است.

امروزه فضای مجازی و اینترنت به عنوان یکی از مظاهر فناوری ارتباطی نوین همین دنیای مدرن، در زندگی فردی و اجتماعی بشر، جایگاهی گسترده و مؤثر دارد و جزء لاینفک مناسبات روزمره محسوب می‌شود، به طوری که می‌توان ادعا کرد که برای بسیاری از افراد، زندگی بدون آن امکان‌پذیر نیست یا لاقابل‌مطلوبیتی ندارد. فضای مجازی و شبکه‌های اجتماعی در دهه اخیر به شدت جای خود را بین افراد خانواده‌ها و به ویژه زنان باز کرده است. هرچند آثار مثبت کاربردی فناوری‌های ارتباطی و شبکه‌های اجتماعی در جهت توانمندسازی شهروندان قابل انکار نیست، مانند سایر فناوریهای نوین چون تلویزیون، ویدئو و ماهواره می‌تواند آثار گسترده‌ای

۱ - <https://www.roshdmag.ir> ، تاریخ بازدید ۱۴۰۳/۱۰/۳

به دنبال داشته باشد.^۱ در میان این آثار می توان از دینداری به عنوان بخشی از سبک زندگی زنان نام برد که همچون سایر اقشار جامعه از تحولات فناوری تأثیر گرفته است.

۱ - محمد مهدی فرقانی و ربابه مهاجری، «رابطه بین میزان استفاده از شبکه های اجتماعی مجازی و تغییر در سبک زندگی جوانان»، مطالعات رسانه های نوین ، دوره چهارم، شماره ۱۳، ص ۳۷.

نتیجه گیری

انسان موجودی اجتماعی است که همواره از طرق مختلف با هم‌نوعان خود در ارتباط بوده است. امروزه دامنه این ارتباطات به واسطه روی کار آمدن تکنولوژی های نوین ارتباطی بسیار گسترده شده و با شتاب زیادی هم رو به فزونی است. استفاده از فضاهای مجازی جزء لاینفک زندگی مردم به ویژه نسل جوان شده است. با توجه به مقولاتی چون جهانی شدن و ظهور تکنولوژی های جدید ارتباطی می توان اذعان داشت که نسل جوان با دنیای جدیدی روبرو است که ارزش ها، هنجارها، نگرش ها و فرهنگ خاصی را تجربه می کند که مغایر با نسل پیش از خود می باشد. لذا نسل نوجوان و جوان جامعه که دوران شکل گیری شخصیتشان مصادف با رشد روز افزون فضای مجازی در قالب شبکه های مختلف اینترنتی، موبایلی و ماهواره ای می باشد؛ واجد هویت ها، نگرش ها و ارزش هایی واحد بر اساس تجربه مشترک و علاقه هایی می گردند که بر اساس تعلقشان به شبکه های مختلف فضای مجازی در آنان شکل خواهد گرفت. همانگونه که در متن نیز به آن اشاره شده است، فضا یا عرصه مجازی حائز قواعد، آداب، اطلاعات و ویژگی های منحصر به فرد می باشد که کاربران با قرار گرفتن در این عرصه، آنها را درونی می کنند و در احساس ها، نگرش ها و کنش های خود منعکس می سازند. در رابطه با تعامل هویت دینی با فضای مجازی اینترنت نیز می توان چنین گفت که ساختار اینترنت براساس بازتولید یا تکرار همان رفتار مداوم آدم ها دوام می یابد. افراد در رویارویی با اینترنت برخلاف سایر رسانه های متعارف، صرفاً در رده تولیدکننده یا مصرف کننده قرار نمی گیرند؛ بلکه می توانند در صورت تمایل به طور همزمان این دو نقش را داشته باشند و در آن به تولید و بازتولید بپردازند. اما افراد در برخورد با این ساختار، میزان فعالیت و مشارکت متفاوتی دارند. در واقع هر چه افراد در مواجهه با اینترنت، فعالیت و مشارکت بیشتری داشته باشند و هر چه این فعالیت بازتابانه تر باشد؛ در تولید معنا سهم می باشند و لذا بیشتر احتمال می رود که هویت دینی آنها متأثر از این فضا بازتابی باشد.

بنابراین با توجه به سوابق نظری و تجربی مطروحه، نمی توان منکر تأثیرات هویتی، خاصه هویت دینی و قرائت های حاصله افراد از این نوع هویت به واسطه قرار گرفتن در عرصه فضای مجازی اینترنت بود. منتهی باید به این نکته اشاره و تأکید کرد که به صرف قرار گرفتن افراد در بستر و فضای مجازی اینترنت از سوی کاربران؛ هویت آنها متأثر نمی گردد؛ بلکه در این بین عوامل و متغیرهایی همچون مدت، میزان و نوع استفاده از فضای مجازی اینترنت، انگیزه و هدف کاربران در استفاده از اینترنت، واقعی تلقی کردن فضای مجازی اینترنت، میزان تعامل و مشارکت افراد در فضای مجازی اینترنت و... نقش اساسی دارند.

- (۱) احمدی، حمید، هویت ملی ایرانی؛ بنیادها، چالش ها و بایسته ها، نامه پژوهش فرهنگی، سال هفتم، شماره ۶، ۱۳۸۲.
- (۲) اخگری، محمد، هویت ایرانی در رسانه های مجازی، ماهنامه اطلاعات حکمت و معرفت، شماره ۴۰، ۱۳۸۸.
- (۳) باقری دولت آبادی، علی، فرجاهلل زارعیان جهرمی، تأثیر فضای مجازی بر هویت و همبستگی ملی، فصلنامه مطالعات راهبردی بسیج، سال شانزدهم، شماره ۶۰، ۱۳۹۲.
- (۴) باهنر، ناصر، طاهره جعفری کیزدان، تلویزیون و تأثیرات کاشتی آن بر هویت فرهنگی ایرانیان، فصلنامه تحقیقات فرهنگی، دوره سوم، شماره ۴، ۱۳۸۹.
- (۵) بختیاری، حسن، حسن فرخی، بررسی رابطه برنامه های شبکه های ماهواره ای تلویزیونی و هویت دینی جوانان، پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، سال بیستم، دوره جدید، شماره ۱۵، ۱۳۹۱.
- (۶) پاستر، مارک، عصر دوم رسانه ها، ترجمه غلامحسین صالحیار، تهران: انتشارات مؤسسه ایران، ۱۳۷۸.
- (۷) حاجی ده آبادی، محمدعلی، احسان سلیمی، علت شناسی بزه دیدگی زنان در شبکه های اجتماعی، مطالعه موردی فیس بوک، فصلنامه پژوهشی زن و جامعه، ۹(۳۵)، ۱۳۹۷.
- (۸) حسینی ایمنی، سید علی، اشارات، قم: مرکز پژوهش های اسلامی صدا و سیما، ۱۳۹۱.
- (۹) دریفوس، هیوبرت، نگاهی فلسفی به اینترنت، مترجم: علی ملائکه، تهران: انتشارات گام نو، ۱۳۸۳.
- (۱۰) دوران، بهزاد، هویت، رویکردها، نظریه ها در مبانی نظری هویت و بحران، به اهتمام علی اکبر علیخانی، تهران: پژوهشکده علوم انسانی و اجتماعی، جهاد دانشگاهی، ۱۳۸۸.
- (۱۱) ذکایی، سعید، جوانان و فراغت مجازی، فصلنامه مطالعات جوانان، سال سوم، شماره ۶، ۱۳۸۳.
- (۱۲) شریف زاده و همکاران، حکیمه السادات، بررسی نقش استفاده از فناوریهای نوین (اینترنت و ماهواره) بر هویت دینی دانش آموزان، پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، سال بیست و دوم، دور جدید، شماره ۲۳، ۱۳۹۳.
- (۱۳) طلایی، محمدرضا، رشد ۲/۵ درصدی تعداد کاربران شبکه های اجتماعی در ایران، خبرگزاری اقتصادآنلاین، ۱۳۹۹.
- (۱۴) عاملی، سعید رضا، دو جهانی شدن ها و آینده جهان، نامه علوم اجتماعی، تهران: دانشگاه تهران، دانشکده علوم اجتماعی، ۱۳۸۲.
- (۱۵) عاملی، سعید، زیرساختها و خصوصیات فضای مجازی، درس مطالعات فضای مجازی، ۱۳۸۴.
- (۱۶) ————، فردگرایی جدید و تلفن همراه؛ تکنولوژی فردگرایی و هویت، مجله اینترنتی رسانه جهانی، شماره ۱، ۱۳۸۵.
- (۱۷) فرقانی، محمد مهدی، مهاجری، ربابه «رابطه بین میزان استفاده از شبکه های اجتماعی مجازی و تغییر در سبک زندگی جوانان»، مطالعات رسانه های نوین، دوره چهارم، شماره ۱۳.
- (۱۸) فرهمند، مریم، دختران و کاربرد اینترنت، مطالعات راهبردی زنان ۱۳۸۷ شماره ۴۱.
- (۱۹) قادرزاده، امید، هیرش قادرزاده، بازنمایی هویت ملی در نشریات دانشجویی (بررسی موردی: نشریات دانشجویی دانشگاه شاهد)، تهران: موسسه مطالعات ملی، فصلنامه مطالعات ملی، ویژه نامه، شماره ۱.
- (۲۰) کردعلیوند، روح اله، محمد میرزایی، گونه شناسی جرائم سایبری با نگاهی به جرائم رایانه ای و آمار پلیس فتا. مجله حقوق دادگستری ۸۲(۱۰۲).
- (۲۱) محسنی، منوچهر، جامعه شناسی جامعه اطلاعاتی، تهران: نشر دیدار، ۱۳۸۰.

- (۲۲) معینی علمداری، جهانگیر، هویت و مجاز: تاثیر هویتی اینترنت، فصلنامه مطالعات ملی، سال ششم، شماره ۴، ۱۳۸۴.
- (۲۳) میردامادی، مهرداد، فضای سایبرنتیک به مثابه فضای شهری، پایان نامه کارشناسی ارشد، تهران: دانشگاه تهران، دانشکده علوم اجتماعی، ۱۳۸۰.
- (۲۴) نجفی علمی، محمود، فناوری اطلاعات، نوجوانان و بحران هویت، رهاورد نور، سال نهم، شماره ۳۲، ۱۳۸۹.
- (۲۵) نوایخش و همکاران، مهرداد، بررسی آثار سال مازندران، مجله - اینترنت و موبایل در تغییر هویت جوانان ۱۵-۲۹ مازندران، مجله تخصصی جامعه شناسی، سال اول، پیش شماره اول، ۱۳۸۹.
- (۲۶) نورمحمدی، مرتضی، چالشهای فرهنگ و هویت در فضای مجازی، نشریه پگاه حوزه، ۱۳۸۸.
- (۲۷) نیازی، محسن، اعظم ولایتی، نقش برنامه های دینی تلویزیون در هویت دینی (مورد مطالعه: شهروندان شهر اصفهان در سال ۱۳۹۰)، فصلنامه مطالعات توسعه اجتماعی - فرهنگی، سال اول، شماره اول.
- (۲۸) والاس، پاتریشیا، روانشناسی اینترنت، مترجم: بهنام اوحدی، فضل الله قنادی و حمیرا صفوی همامی، تهران: انتشارات نقش خورشید، ۱۳۸۲.

اینترنت

(۱) <https://www.rosdmag.ir>، تاریخ بازدید ۱۴۰۳/۱۰/۳.